

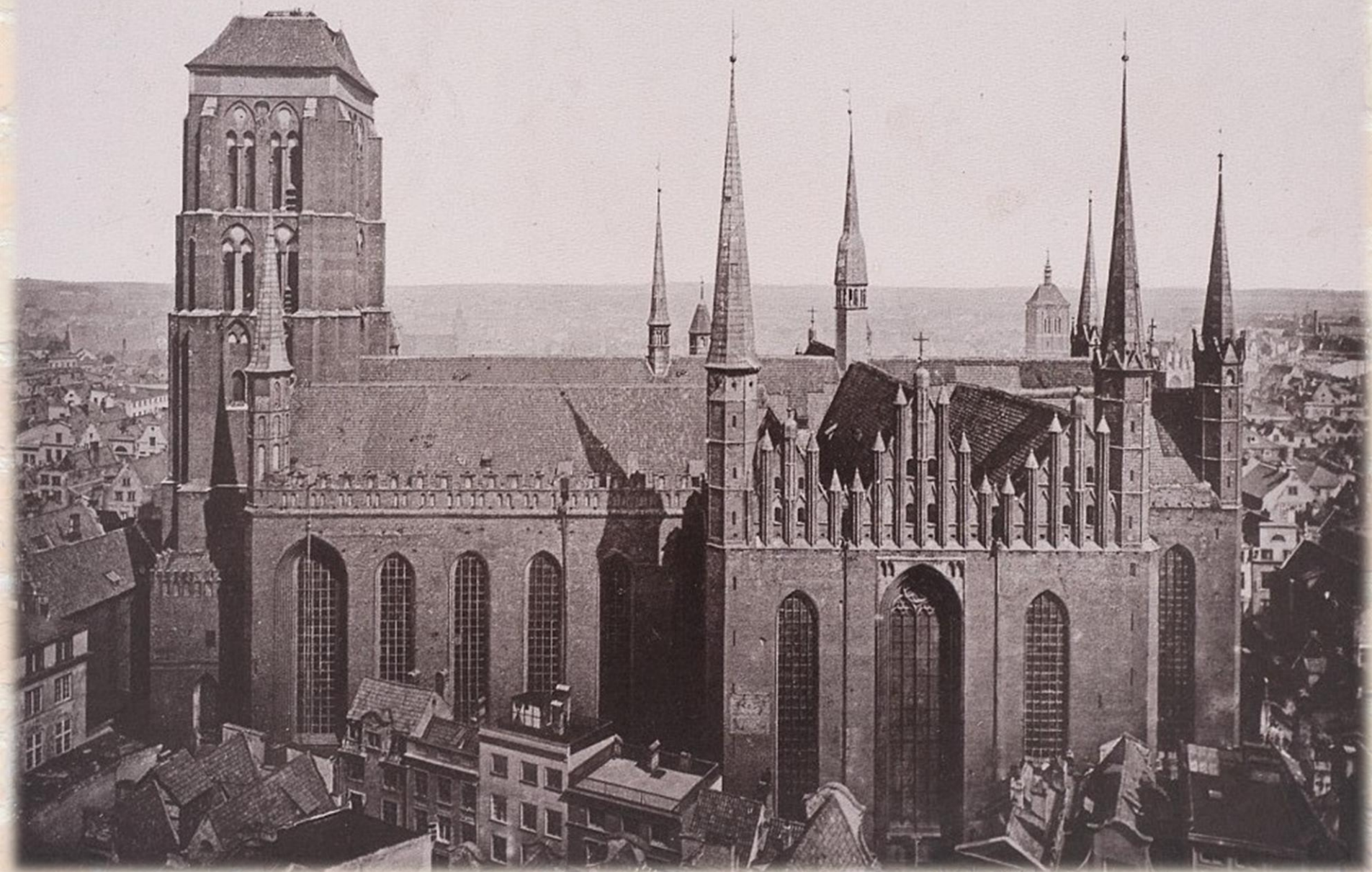
Kościół Mariacki w Gdańsku

Bazylika Konkatedralna
Wniebowzięcia Najświętszej Maryi
Panny w Gdańsku

Zebrał i opracował ANDRZEJ TERSA -
Wykorzystałem materiały i informacje dostępne w internecie, w
książkach: przewodniku *Gdańsk* A. Januszajtisa, Katalog Zabytków
Sztuki Gdańsk, Główne Miasto (IS PAN), S. Bogdanowicza, Bazylika
Mariacka w Gdańsku, oraz magazyn 30 Dni.

Wyłącznie do korzystania przez uczestników Kursu
przewodnikowskiego po Trójmieście 2013/2014
Oddziału Gdańskiego PTTK

Kościół Mariacki – przed zniszczeniami wojennymi w 1939 - 45

Kościół Mariacki – krótka historia (1/2)

Bazylika konkatedralna Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Gdańsku, w skrócie Kościół Mariacki (potocznie zwany *Koroną miasta Gdańska*) – historyczna fara Głównego Miasta w Gdańsku, pełniąca funkcję kościoła katolickiego (do 1572, i od 1945 – do dziś) i ewangelickiego (w latach 1572-1945), od 1986 konkatedra diecezji gdańskiej (która w 1992 stała się archidiecezją). Kościół jest dedykowany Najświętszej Marii Pannie – nosi wezwanie Wniebowzięcia NMP.

Zbudowany w latach 1346-1502 kościół jest przykładem gotyku ceglanego, odmiany stylu w architekturze gotyckiej upowszechnionego w krajach basenu Morza Bałtyckiego, z braku tradycyjnego budulca gotyku - kamienia.

Położony w centralnym, nieregularnym kwartale Głównego Miasta, ograniczonym ulicami: Piwną, Podkramarską, Plebanią, wylotem Mariackiej i Kleszą, otoczony częściowo nie zabudowanym terenem dawnego cmentarza. Orientowany, z fasadą od ul. Kleszej. Od strony Motławy bezpośrednio do jednej z bram świątyni prowadzi ul. Mariacka.

Według tradycji, już w 1243 roku stał tutaj mniejszy kościół pod tym samym wezwaniem, najprawdopodobniej drewniany, wzniesiony przez księcia gdańskiego Świętopętkę II.

Teren pod budowę obecnego kościoła wyznaczył wielki mistrz Zakonu Ludolf König w nadaniu praw Głównemu Miastu 1343, w tymże roku położenie kamienia węgielnego. 1378 nadanie potwierdził wielki mistrz Winrich von Kniprode.

Kościół Mariacki – krótka historia (2/2)

Na mocy przywileju nadanego Głównemu Miastu w 1342 przez wielkiego mistrza krzyżackiego, Ludolfa Königa, wydano decyzję budowy kościoła parafialnego. Obecną świątynię zaczęto budować w 1343 roku. 28 marca, w piątek, w uroczystość Zwiastowania Pańskiego, położono pierwszy kamień pod budowlę, a mówi o tym łaciński napis na tablicy przy wejściu do zakrystii: *"Anno Domini MCCCXLIII ... proxima feria sexta post Letare positus est primus lapis muri ecclesie beate virginis Marie cuius dedicatio celebrabitur dominica proxima post festum nativitatis Marie,,*

Pomimo burzliwych dziejów, świątynia zachowała historyczną formę architektoniczną co poświadcza ikonografia sięgająca XVI wieku oraz bogaty wystrój wnętrza, który tworzą liczne dzieła średniowieczne (m.in. tryptyk Sąd ostateczny Memlinga, Piękna Madonna Gdańska, Pieta, Ołtarz Koronacji Marii, ołtarz Św. Barbary, Tablica Dziesięciorga Przykazań, zegar astronomiczny) i nowożytne (zespół obrazów i epitafiów z XVI-XVIII stuleci).

Kościół Mariacki – w liczbach...

Kubatura	-	ok. 155 000 m ³
Powierzchnia całkowita	-	4900 m ²
Powierzchnia wewnętrzna	-	3980 m ²
Powierzchnia dachów	-	8000 m ²
Długość	-	105 m
Szerokość nawy głównej	-	41 m
Szerokość prezbiterium	-	35 m
Szerokość w osi transeptu	-	66 m
Wysokość sklepień	-	27-29 m
Wysokość ścian bocznych do podstawy szczytów	-	27 m
Wysokość wieży (bez dachu)	-	ok. 78 m
Wysokość wieży (do kalenicy)	-	82 m
Ilość okien	-	37
Największe okno – środkowe w elewacji wschodniej	-	127 m ²
Ilość wież (11. nie odbudowana: Mała sygnaturka)	-	10
Ilość bram	-	7
Ilość filarów	-	26
Ilość ołtarzy przed reformacją	-	47 (28 do II wojny)
Ilość kapłanów przed reformacją	-	128

Kościół Mariacki – I etap budowy

Budowę świątyni rozpoczęto równocześnie z dwóch stron – wschodniej i zachodniej. Niektóre fragmenty dawnej, ceglanej budowli zachowały się w murach obecnej hali. Od zachodu wzniesiono niską, dwukondygnacyjną wieżę-dzwonnicę, opiętą masywnymi przyporami. Na przedłużeniu naw bocznych przylegały do wieży dwie kaplice.

W latach 1343-61 zbudowano sześcioprzęsłową bazylikę z niską wieżą (rozwiązanie części wschodniej niewiadome); jej pozostałością m. i. filary korpusu nawowego, dwie kondygnacje wieży i przyległe do niej kaplice.

Wysokość wieży została podyktowana warunkami postawionymi przez Krzyżaków, którzy nakazali aby nie przekraczała wysokości wieży dawnego zamku. Dawny kościół miał najprawdopodobniej formę trójnawowej bazyliki, z sześcioprzęsłowym korpusem nawowym, którego nawa główna sięgała około 27 metrów. Nie wiadomo jak wyglądało pierwotne prezbiterium, ze względu na przemiany w kolejnych fazach wznoszenia budowli. Przypuszcza się iż miało formę trójnawową, również bazylikową, o prostym zamknięciu. Już od początku budowy, pieczę nad nią sprawowali gdańscy mieszczanie, jednak w przeciwieństwie do innych far w większych hanzeatyckich ośrodkach miejskich, prawa gdańskich mieszczan były podporządkowane restrykcjom Zakonu, dlatego też kształt świątyni nie był zgodny z ambicjami mieszkańców Głównego Miasta.

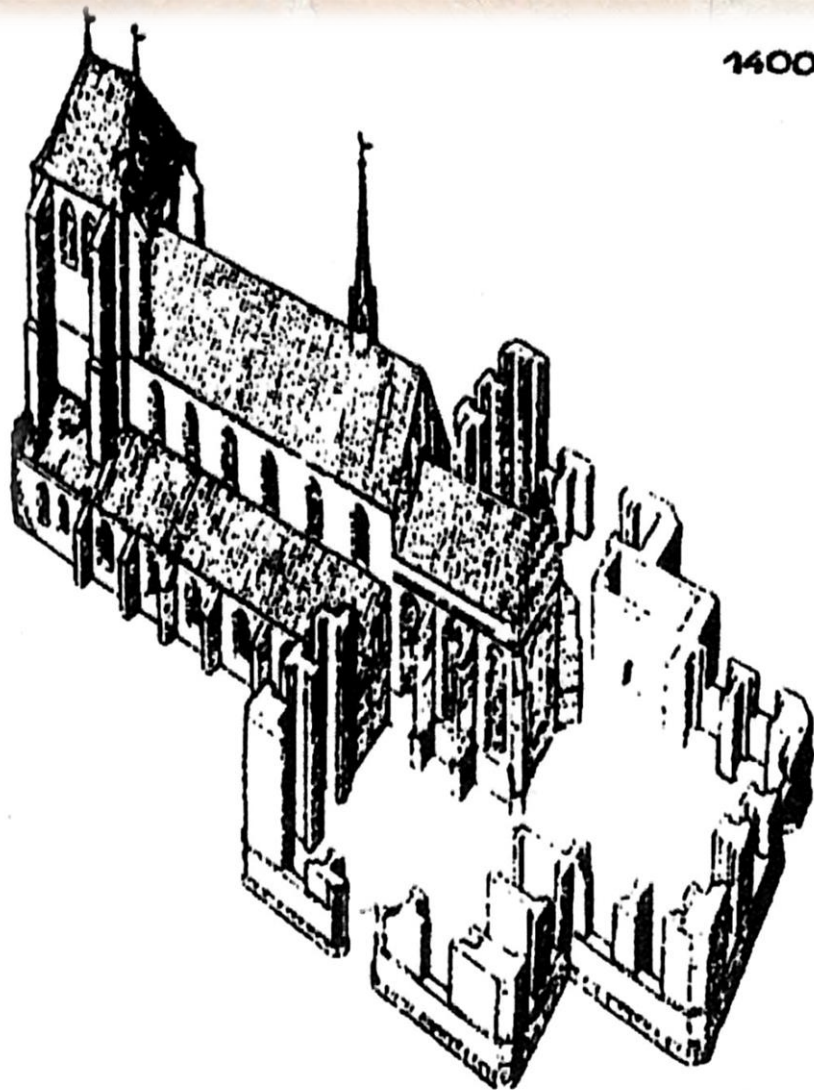
Zakończenie prac budowlanych tego etapu datuje się na lata 1360 – 1361.

Pierwszy „etap” budowy kościoła trwał
około 18 lat: 1343 - 1361

Kościół Mariacki – II etap budowy

Z lat 1373 i 1379 pochodzą pierwsze wzmianki o dzwonach nowego kościoła. W latach 1374-1381 do południowej nawy przybudowano tzw. „halę” wykorzystywaną przez Radę i Bractwo Mariackie kapłanów.

W 1379 Rada Głównego Miasta zawarła z Henrykiem Ungeradinem umowę na rozbudowę kościoła; rozpoczęto od

murów obwodowych transeptu i prezbiterium z kaplicami między przyporami wciągniętymi do wnętrza, którą zakończono ok. 1400 kiedy wzmiankowane kaplice: 1387 - Św. Barbary, 1390 - Św. Doroty, 1403 - Św. Jerzego, 1408 - Św. Antoniego i następnie inne.

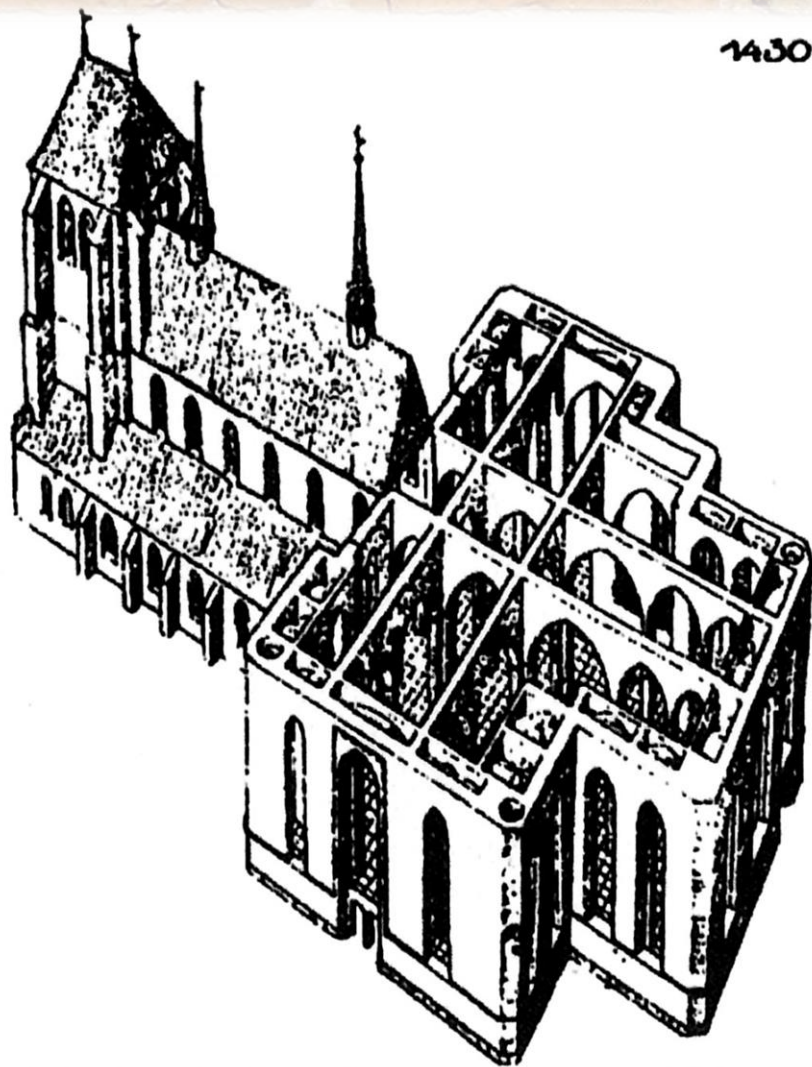
Niezależnie od hipotez na temat kształtu prezbiterium kościoła zbudowanego przez wcześniejszą generację, faktem jest, że następne pokolenie podjęło realizację budowy prezbiterium świątyni wprowadzając do pierwotnej koncepcji przestrzennej radykalną zmianę. Prezbiterium poprzedził nie jednonawowy, a trójnawowy transept o układzie halowym, w podobny sposób rozbudowano prezbiterium. Budowę tak pomyślanej części wschodniej rozpoczęto w latach siedemdziesiątych XIV w., a w latach 1379–1400 wzniesiono zewnętrzne mury halowego transeptu i prezbiterium.

Pracami kierował mistrz murarski Henryk Ungeradin, znany także z budowy ratusza Głównego Miasta.

Drugi „etap” budowy kościoła trwał około 25 lat: ok. 1375 - 1400

Kościół Mariacki – III etap budowy

Brakowało sklepień i dachu, ale między przyporami zakładano kaplice, przykryte prowizorycznymi daszkami, po których pozostały ślady w postaci poziomych odsadzek w połowie wysokości ścian. W latach 1424–1447 rozbudowano transept i prezbiterium: w 1426 zarządcy kościoła Molner i Luning oraz budowniczy Claus Sweder podpisali umowę na budowę filarów transeptu i prezbiterium.

Nową część kościoła przykrył dach: w 1430 zlecono cieśli miejskiemu budowę więźby dachowej, zakończonej zapewne w 1438. Drewno na więźbę sprowadzano z mazowieckich lasów. Przypuszczalnie w 1440 Claus Sweder rozpoczął budowę wschodnich szczytów, ukończoną zwieńczeniem ich żelaznymi krzyżami, do wykonania których należy zapewne odnieść wypłatę 170 marek dla kowala Berkholta, odnotowaną w 1442, kiedy zawarta też została umowa z mistrzem Steffenem na budowę szczytów północnych (uk. 1442), a w 1446 na szczyty południowe. Ukończone w 1447 i pomalowane czerwoną farbą.

Stanęły na nich wykonane przez mistrza Andrzeja krzyże - arcydzieła metaloplastyki. Środkowy krzyż od strony Mariackiej uznano za najpiękniejszy tego rodzaju w Europie.

W wyniku tychże zmian powstała dysproporcja w wyglądzie zewnętrznym kościoła pomiędzy częścią wschodnią i zachodnią.

Trzeci „etap” budowy kościoła
trwał 23 lata: 1424 - 1447

Kościół Mariacki – IV etap budowy

Do roku 1454 prawo patronatu kościoła (np. prawo wyznaczania proboszczów) posiadali Krzyżacy. Jeszcze w trakcie wojny trzynastoletniej, w latach 1454–1466, wykorzystując osłabienie Zakonu, podwyższono wieżę o dwie kondygnacje, do dzisiejszego poziomu 82 m, co było symbolicznym akcentem zwycięstwa gdańszczan nad

Próba wizualizacji wieży Kościoła Mariackiego „ubranej” w hełm wg „modelu” – gotyckiego tabernakulum.

<http://www.rzygacz.webd.pl>

Zakonem Krzyżackim. Podwyższono także sygnaturkę na skrzyżowaniu naw oraz wieżyczki flankujące transept i prezbiterium.

Według przypuszczeń wieża miała być zakończona hełmem. Legenda powiada, że istniejące do dziś w kościele gotyckie tabernakulum, miało być modelem w skali 1:10 dla wykonania hełmu wieńczącego wieżę.

Wieża ta stanowiła rodzaj latarni morskiej, będąc punktem orientacyjnym dla statków zmierzających do portu gdańskiego.

Na wieżę prowadzi 412 schodów.

Grubość murów u podstawy, to 2 - 3 m.

Po roku 1454 prawo patronatu kościoła przeszło po Krzyżakach na królów polskich.

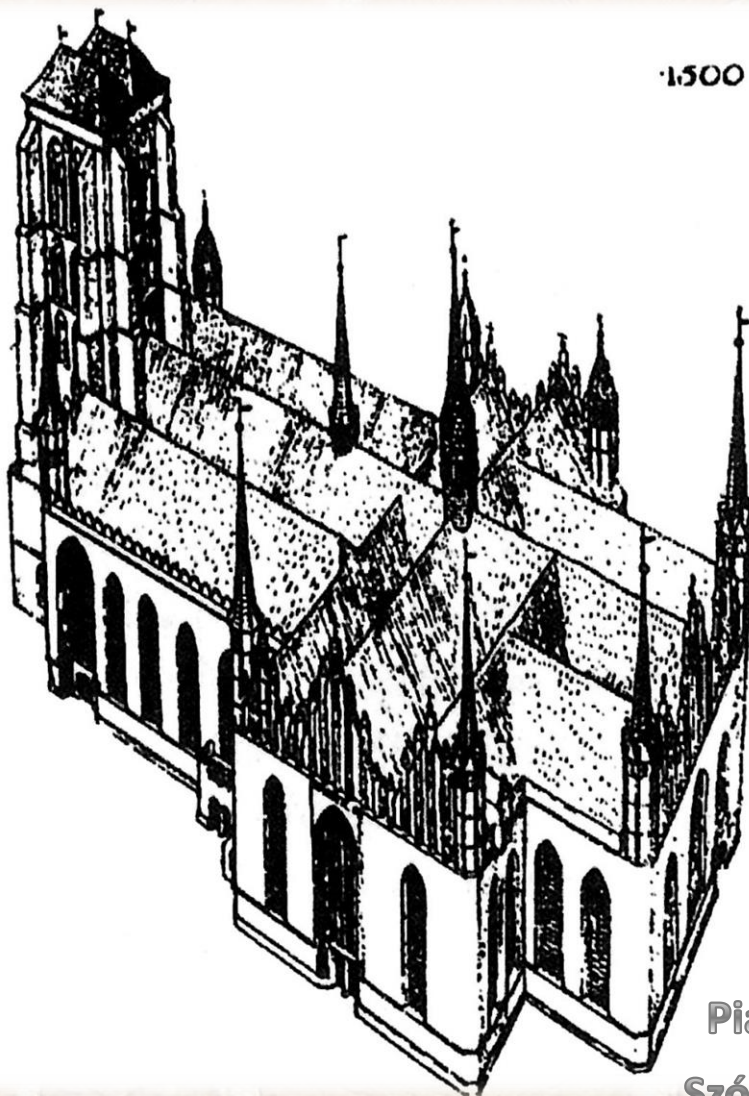
Czwarty „etap” budowy kościoła

trwał 12 lat: 1454 - 1466

Kościół Mariacki – V i VI etap budowy

W latach 1484–1498 przekształcono pozostałą bazylikową część nawy na halę z rozszerzeniem naw bocznych.

W 1484 zawarto umowę z mistrzem Michaeliem, a w 1485 z Hansem Brandtem na podwyższenie i rozszerzenie nawy północnej – z jego udziałem wzniesiono korpus nawowy. W latach 1487 - 88 zakończono budowę ściany północnej.

W 1492 wykonana została więźba dachowa, a w 1494 przebudowana nawa główna. Od 1496 Henryk Hetzel prowadził przebudowę nawy południowej.

W październiku 1497, skutkiem zawalenia się przylegającego filara, uległo zniszczeniu pomieszczenie w narożu korpusu i południowego ramienia transeptu, wzmiankowane w 1439 jako „sprechkamer”, później zwane Izbą Radnych (raths sprechkamer, ratkammer), wkrótce, zapewne w 1498 odbudowane.

W piątek po Wielkanocy 1498 roku wydano zlecenie na przekrycie świątyni sklepieniami gwiazdzistymi, sieciowymi i kryształowymi, które konstruował Henryk Hetzel w latach 1498–1502 . 28 lutego 1502 Hetzel wprowadził osobiście w sklepienie ostatni zwornik.

Światło do wnętrza świątyni wpada przez 37 ogromnych okien różnej wielkości, w tym tylko 2 z (nowymi) witrażami. Dzięki umieszczeniu przypór we wnętrzu uzyskano między nimi duże przestrzenie, w których urządzono 29 kaplic.

Piąty „etap” budowy kościoła trwał 14 lat: 1484 - 1498

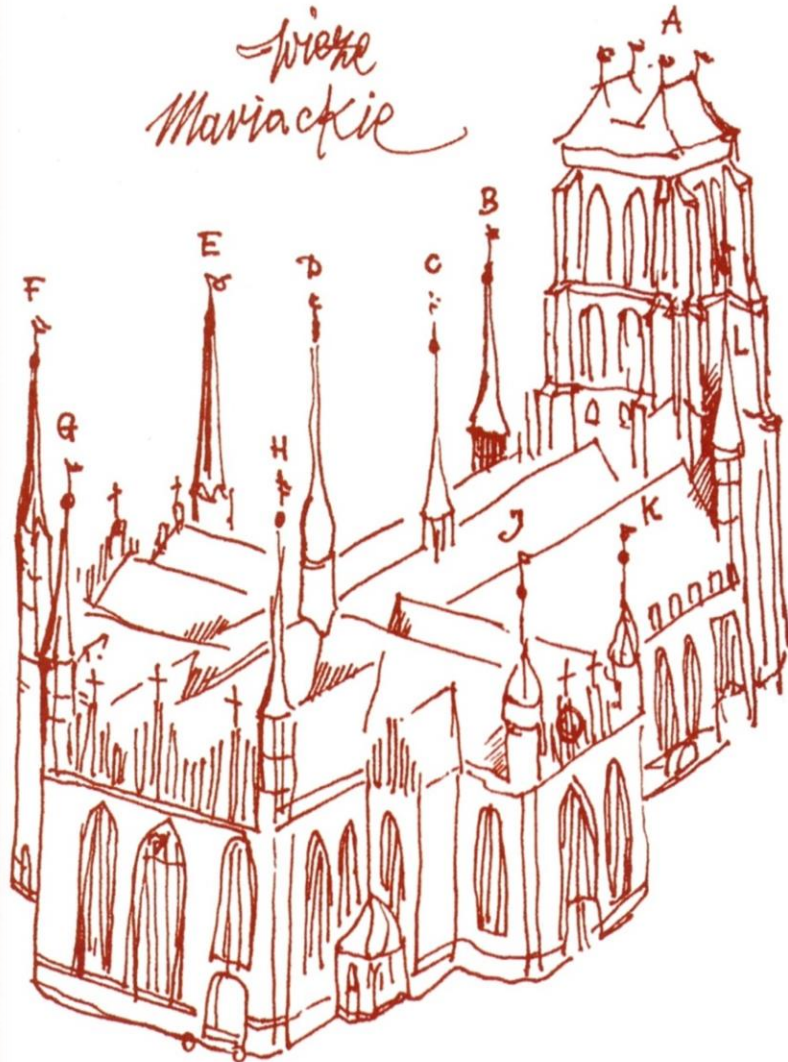
Szósty „etap” budowy kościoła trwał 4 lata: 1498 - 1502

Kościół Mariacki – przykład sklepień – fragment nawy głównej

Kościół Mariacki – wieże

Kościół posiadał 11 wież, z których jednej – Małej Sygnaturki – nie odtworzono po zniszczeniach wojennych. Trzy z nich były, i są, ceramiczne, a pozostałe – igliczne, o konstrukcji nie ceramicznej.

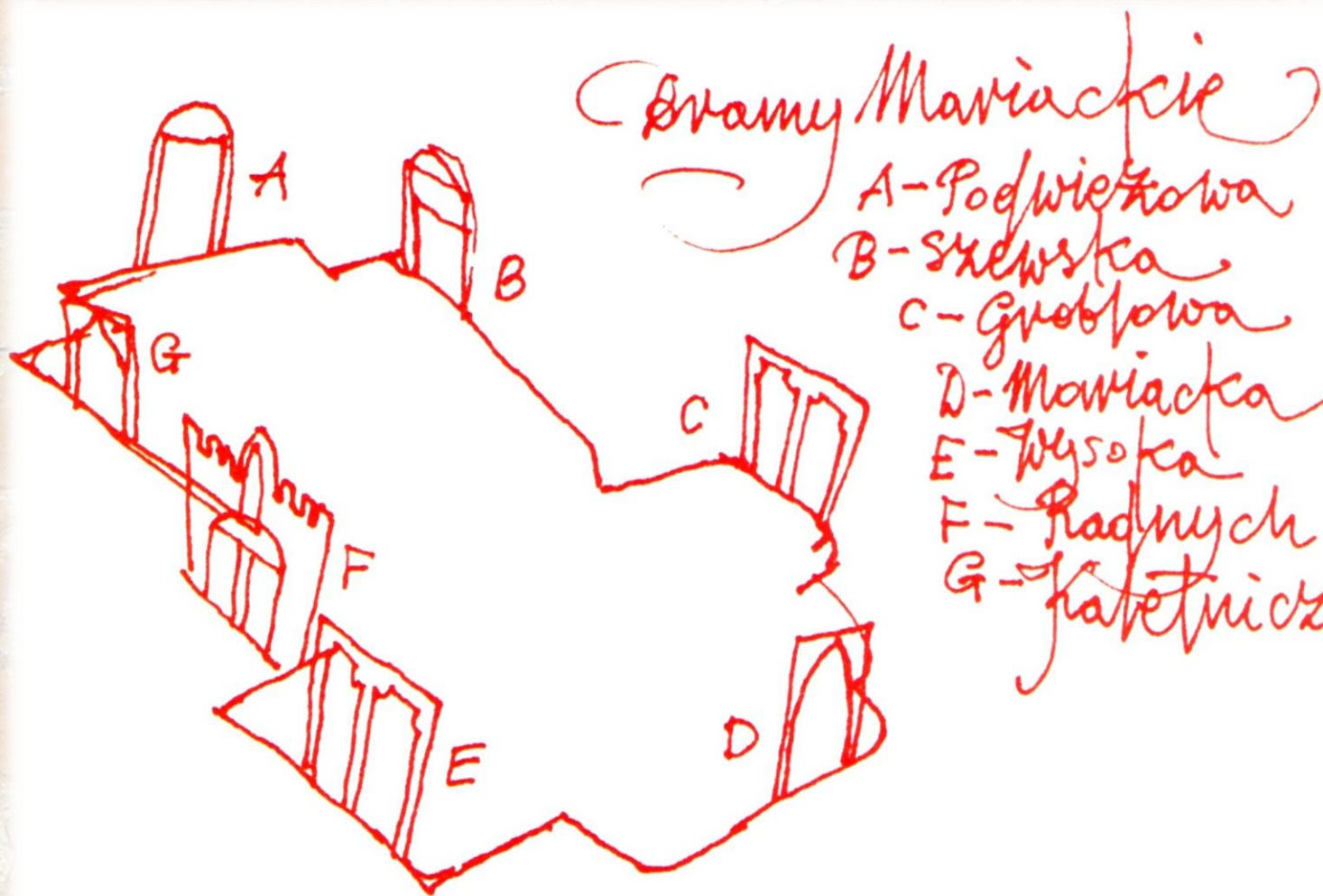
- A - Dzwonna
- B - Katedra
- C - Mała Sygnaturka
- D - Wielka Sygnaturka
- E - św. Barbary
- F - św. Michała
- G - św. Jakuba
- H - św. Kosmy
- J - W - Wieże Groblowe
- L - Szewska

Mała Sygnaturka bywa nazywana Wieżą Nad Kazalnicą, Wielka Sygnaturka – Wieżą Centralną.

Na rysunku wieżę Szewską przedstawiono jako igliczną – to błąd. Wieże Szewska i Groblowe – są wieżami ceramicznymi.

Kościół Mariacki – bramy (1/2)

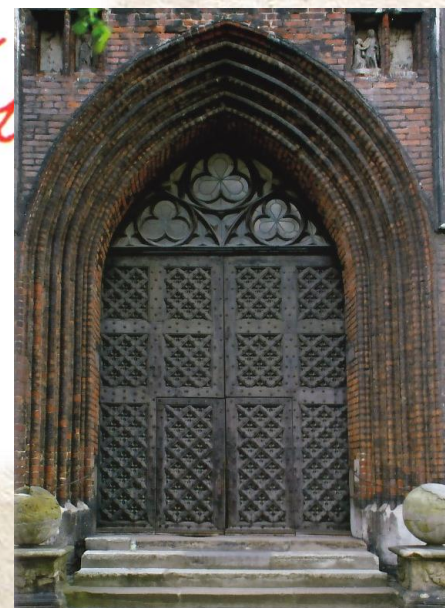
Budowla ma siedem bram, których nazwy pochodzą najczęściej od prowadzących do nich ulic. Ich portale, bardzo zróżnicowane stylem, są godne uwagi. W bramie Mariackiej zachowały się oryginalne wrota.

Bramy bywają też nazywane:

Grobłowa = Na Groble, Radnych = Kruchty = Ławników, Wysoka = Radnych.

Na rysunku wydaje się być błąd. Powinno być: F - Kruchty (Ławników) (z magazynu 30 Dni).

Brama Mariacka, z zachowanymi oryginalnymi niemal 500 letnimi wrotami.

Kościół Mariacki – bramy (2/2)

Brama Szewska (od ulicy Szewskiej) zawiera w portalu kamienną kopię sceny Zaśnięcia Maryi z niezachowanego ołtarza z około 1400, dzieło Jana van der Mattena (drewniany oryginał obecnie w Muzeum). We wnęce obok stała niegdyś drewniana figura Złotej Madonny. Przechowuje się ją w ratuszu. W portalu ma stanąć trwalsza kopia. Drewniane drzwi z tej bramy, z niemieckim napisem: „Daj Boże wieczne życie tym, co na kościół płacą należycie” i datą 1511, przeniesiono po wojnie do kościoła Świętej Trójcy (przewiduje się przywrócenie na miejsce).

Brama Groblowa służy dziś podczas nabożeństw. W ogromnym szczycie zwraca uwagę odnowiony zegar Groblowy. Największą w Polsce zabytkową tarczę (5,12 metra średnicy) zdobi herb burmistrza Egberta van Kempena, który zapisał w testamencie pieniądze na budowę zegara, i 32 złocone gwiazdki. Resztę pieniędzy zebrano wśród mieszkańców. Twórcą powstałego w latach 1634 – 1637 dzieła był Hans Konnath z Augsburga. Przedtem mógł być na tym miejscu zegar z 1470 roboty Hansa Duringera (twórcy zegara astronomicznego w kościele). Zegar Konnatha miał tylko jedną wskazówkę (godzinową) i kulę faz księżycy, którą po 1871 zastąpiono wskazówką minutową.

Brama Mariacka (od wschodu) zachowała drewniane drzwi z 1511 i alabastrowe rzeźby św. Krzysztofa i św. Tomasa z Chrystusem – kopie oryginałów z około 1350, przechowywanych w Muzeum Narodowym w Gdańsku. Olbrzymi szczyt środkowy z około 1440 i wieńczący go krzyż który wydaje się mały, a w rzeczywistości ma przeszło 2 m wysokości. Ramiona ze złocnymi wybrzuszonymi złocnymi (rodzaj podłużnych pryzm rautami otacza istna metaloplastyczna koronka wycinana w liście koniczyny. Na narożach wystają z niej metalowe kielichy kwiatów. Jeden taki krzyż kosztował więcej niż wymurowanie całego potrójnego szczytu.

Brama Wysoka, zwana też Bramą Rady (tędy wchodzili rajcy), od Targu Wąchanego, prowadzi do transeptu, przez późnogotycki portal z prostym zamknięciem od góry.

Brama Do Hali, do korpusu - określana w XVIII wieku jako Święta (tędy z kolei wchodzili ławnicy). Również z późnogotyckim portalem zamkniętym łukiem kotarowym (naśladującym kotarę).

Bramę Kaletniczą (od ulicy Kaletniczej) zamyka tzw. „ośli grzbiet”. Do wnętrza obok wróciła kamienna figura Madonny z XV wieku.

Brama Podwieżowa, to dziś główne wejście do kościoła – pod wieżą, przez dawną kaplicę św. Olafa.

Kościół Mariacki

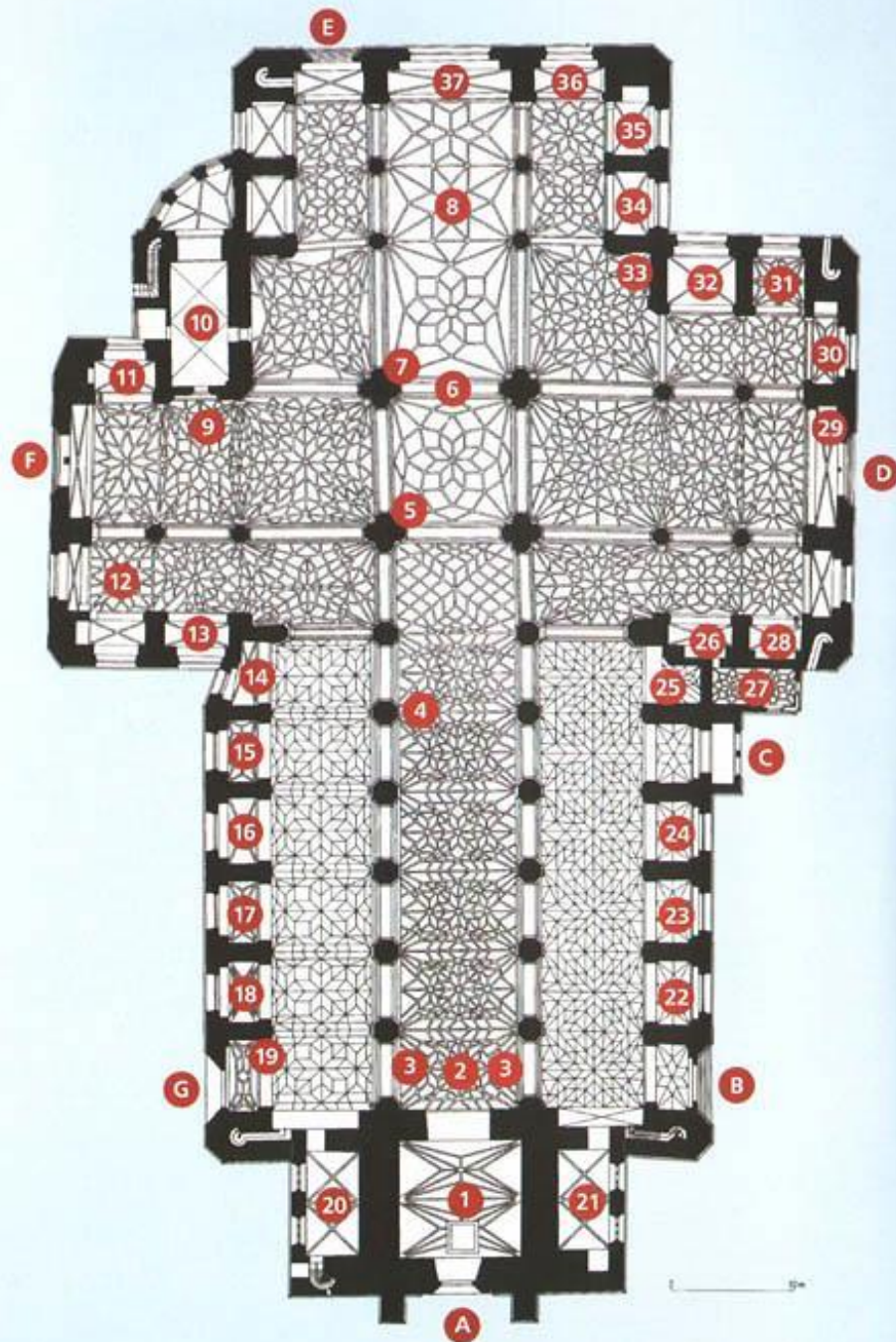
– rzut poziomy

Zaznaczona lokalizacja:

- kaplic,
- innych ważnych pomieszczeń,
- najważniejszych zabytków (z pominięciem Tryptyku Sąd Ostateczny H. Memlinga, który znajduje się w kaplicy św. Rajnolda – nr 20),
- różnorodność sklepień,
- bramy, ale tu pomyłki:
br. Główna = Podwieżowa,
br. Do kruchty = Radnych,
br. Radnych = Wysoka

Legenda do rzutu poziomego:

1. wieżowa hala i kaplica św. Olafa
 2. chrzcielnica
 3. organy
 4. ambona
 5. tablica Dziesięciorga Przykazań
 6. Grupa Ukrzyżowania
 7. tabernakulum
 8. ołtarz główny
 9. zegar astronomiczny
 10. zakrystia
 11. kaplica św. Krzyża
 12. kaplica św. Doroty
 13. kaplica św. Jerzego
 14. kaplica mariacka za amboną
 15. kaplica Zbawiciela
 16. kaplica św. Anny
 17. kaplica św. Trójcy
 18. kaplica Marii Magdaleny
 19. kiosk do sprzedaży odpustów
 20. kaplica św. Rajnolda
 21. kaplica Wszystkich Świętych
 22. kaplica św. Jerzego
 23. kaplica św. Katarzyny
 24. kaplica św. Elżbiety
 25. kaplica mariacka
 26. kaplica św. Marcina
 27. izba rajców
 28. kaplica św. Barbary
 29. kaplica Jerozolimska
 30. kaplica św. Erazma
 31. kaplica św. Michała
 32. kaplica św. Antoniego
 33. kaplica św. Baltazara
 34. kaplica Jedenastu Tysiąca Dziewic
 35. kaplica św. Jakuba
 36. kaplica św. Jadwigi
 37. witraż za ołtarzem głównym
- A. brama główna
B. brama kaletnicza
C. brama do kruchty
D. brama radnych
E. brama mariacka
F. brama groblowa
G. brama szewska

Kościół Mariacki – dzwony wieży dzwonnej

Główna wieża Kościoła Mariackiego do 1945 dźwigała tylko jeden dzwon (6 – do 1942; 7 – do 1917), z których, według powszechnej wiedzy, do dziś przetrwały 2. Niestety, dzwonią one w Niemczech. Były to, w kolejności:

- 1373 – *Osanna* (obecnie w Hildesheim, w kościele Św. Andrzeja) – dzwonił na trwogę – w 1632 pękł, i został ponownie odlany przez Ludwika Wichtendala – waży 3100 kg,
- 1383 – *Apostolica* – dzwoniła w święta apostołów – ważył 3920 kg, w 1917 przekazany wojsku,
- 1400 – *Sybilla (Symbola)*, ważył 890 kg – uległ zniszczeniu,
- 1423 – *Dominicalis (Niedzielny)* (obecnie w Kościele Mariackim w Lubece),
- 1454 – *Gratia Dei (Modlitewny)* – dzwonił trzy razy dziennie – (obecnie nowy) – ważył 6800 kg, do jego rozkołysania potrzeba było 12 mężczyzn,
- 1462 – *Ferialis (Powszedni, Viola)* – ważył 1780 kg
- 1462 – *Ziemski (Długi)* ufundowany przez mieszkańców ulicy Długiej, zawieszony najwyżej – ważył 180 kg, pękł i od połowy XIX wieku nie był używany.

W 1942 rozkazem władz hitlerowskich dzwony oddano na przetopienie, pozostał tylko *Gratia Dei*, który podczas pożaru kościoła w marcu 1945, spadł i rozbił się. Po wojnie na cmentarzysku dzwonów z całej Europy, pod Hamburgiem, cudem odnaleziono nie przetopione *Osanna* i *Dominicalis*.

W wieży dzwonnej znajdują się obecnie dwa dzwony: *Gratia Dei* wadze 7850 kg, i średnicy kołnierza 218 cm, odlany ze szczątków oryginalnego *Gratia Dei*, który roztopił się w pożarze w 1945, w roku 1970 w ludwisarni Janusza Felczyńskiego w Przemyślu – poruszany silnikiem elektrycznym, oraz mniejszy, o wadze 2600 kg, dzwon *Ave Maria* poruszany ręcznie. *Gratia Dei* uruchamiany jest wyłącznie w najbardziej podniosłych okolicznościach. *Ave Maria* bije codziennie na Anioł Pański.

Poza dzwonami w wieży dzwonnej, w nieodtworzonej wieżyczce Nad Kazalnicą wisiał dzwon *Epistoły* z XIII/XIV wieku, a w wieżyczce centralnej – dwa dzwony zegarowe.

Kościół Mariacki – sygnały strażników wieżowych

Wieża Kościoła Mariackiego, jako najwyższy punkt obserwacyjny w mieście, odgrywała dawniej poważną rolę. Znajdowało się w niej specjalne pomieszczenie dla dzwonników, którzy dzwonili na Anioł Pański.

Strażnicy - dzwonnicy również dawali sygnały do otwarcia i zamknięcia bram miasta, rozpoczęcia i zakończenia pracy w porcie i zakładach rzemieślniczych oraz sygnalizowali pożary, zamieszki, wojnę itp.

Sygnalizowali swoje obowiązki dzwonieniem:

W nocy, co pół godziny wygrywali melodie,

Sześć uderzeń w dzwony – pożar na Prawym Mieście,

Pięć uderzeń w dzwony – pożar na Starym Mieście,

Cztery uderzenia w dzwony – pożar na Długich Ogrodach lub Dolnym Mieście,

Trzy uderzenia w dzwony – pożar na Starym Przedmieściu,

Dwa uderzenia w dzwony – pożar na Dziełach Zewnętrznych,

Dzwonienie bez przerwy – pożar na Wyspie Spichrzów.

Oprócz obserwacji miasta, strażnicy mieli też obowiązek obserwowania ruchu statków i okrętów wojennych przy ujściu Wisły oraz na redzie.

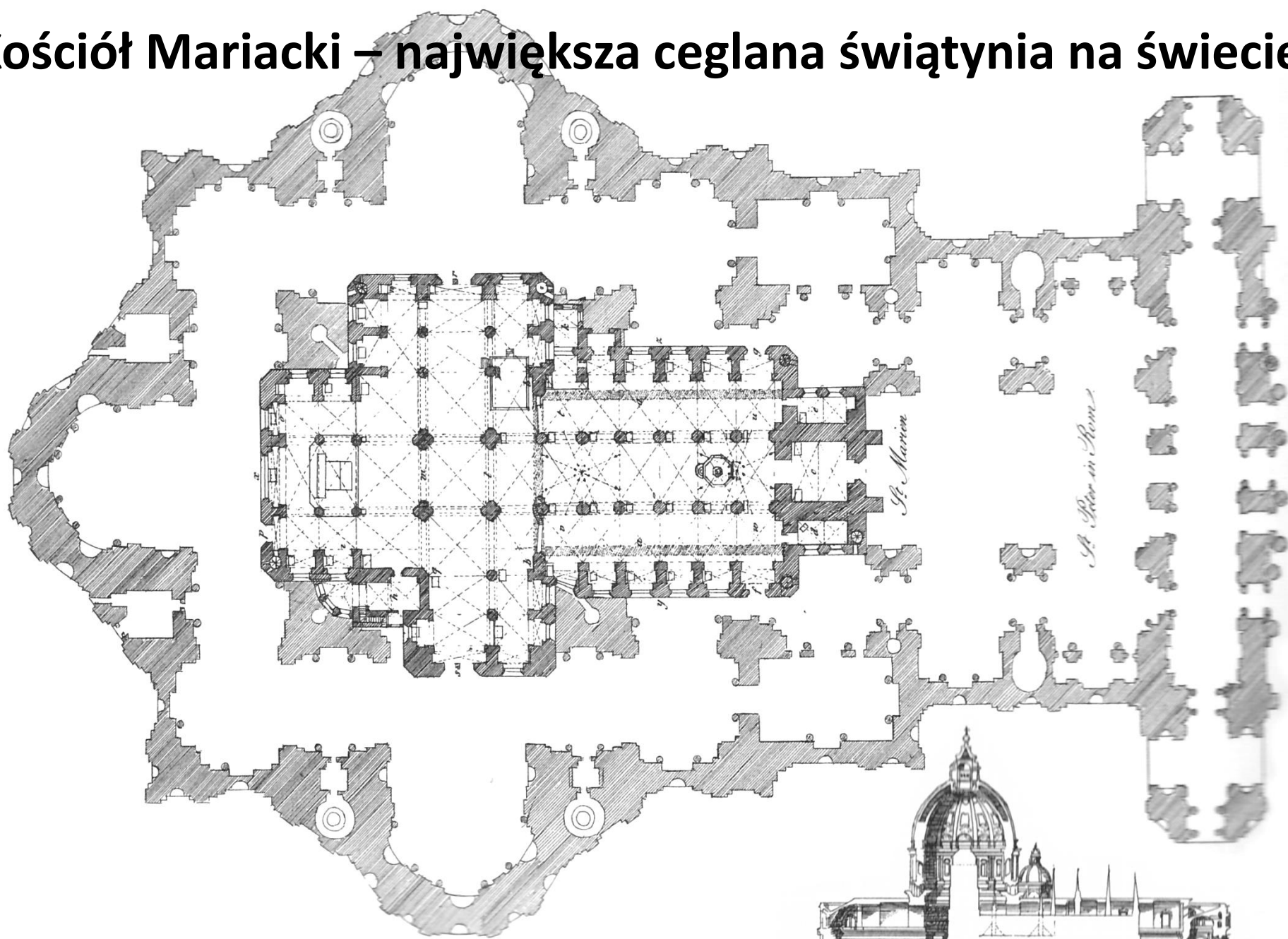
Kościół Mariacki – dodatkowy wystrój wieży dzwonnej

Pod okapem dachu wieży można dostrzec ornament, w postaci trzech rzędów metalowych krzyży, umieszczonych tu w roku 1693. W sumie było ich prawie 200.

Żółte „mopki” (cegiełki), w których tkwią, były tak tanie, że sprowadzano je z Holandii jako balast. Podczas przedwojennego remontu połowę z nich zastąpiono kamiennymi płytami. Przetrwały krzyże na ścianie południowej i wschodniej.

Kościół Mariacki – największa ceglana świątynia na świecie

Rzut Kościoła Mariackiego wpisany w Bazylikę Świętego Piotra w Rzymie, i sylwetka NMP w przekrój Św. Piotra, przez J.C. Shultza

Kościół Mariacki – Plac budowy...

Jak wyglądał plac budowy tak wielkiego obiektu, jak Kościół Mariacki?

Może tak, jak na obrazie Antona Möllera *Budowa świątyni*, namalowanym w Gdańsku w 1602. Ten gdański malarz przebywał w Gdańsku od 1587, do śmierci w 1611. W latach 1601-1602 stworzył 4 obrazy dla Komory Palowej Ratusza Głównego Miasta (zachowały się 2: *Grosz czynszowy* i *Budowa świątyni*)

Anton Möller, *Budowa świątyni*, 1602

**Będę zadowolony, jeśli koleżankom i kolegom przydadzą się
zebrane tu przeze mnie informacje.
Jeśli macie uwagi, może propozycje uzupełnienia – proszę.
Dziękuję!
AT**